

ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΙΠΠΙΑ

Ανάμεσα στα κείμενα του Κάλβου, την ανεύρεση των οποίων οφείλουμε στην ακαταπόνητη ερευνητικότητα του Μάριο Βίτι, είναι κι ο *Ippia*. Την ανολοκλήρατη αυτή τραγωδία και τα άλλα άγνωστα κείμενα του Κάλβου, που βρέθηκαν μαζί της στον κώδικα A 1883 της Βιβλιοθήκης του Αρχιγυμνασίου της Μπολόνια, ο Βίτι τα εξέδωσε στο βιβλίο του *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano* (Napoli 1960), τοποθετώντας τη συγγραφή τους στην πρώτη περίοδο της διαμονής του Κάλβου στη Φλωρεντία (1812-1816)¹. Τις αριβέστερες χρονολογικά πληροφορίες για την ενασχόληση του Κάλβου με την τραγική ποίηση μας παρείχαν, πριν από την ανεύρεση του κώδικα A 1883, οι γνωστές επιστολές της 1ης Οκτωβρίου 1813, με τις οποίες ο Φώσκολος, μεσολαβώντας για τη χορήγηση μιας υποτροφίας στον Κάλβο από τους Ζακυνθίους, τους πληροφορούσε ότι ο προστατευόμενός του είχε γράψει στο σπίτι του δύο τραγωδίες². Ως την έκδοση του βιβλίου του Βίτι οι τραγωδίες αυτές εθεωρούντο ότι ήταν οι σωζόμενες στον κώδικα Ferraioli 694 της Βατικανής Βιβλιοθήκης: οι *Teramene* και *Le Danaidi*, τις οποίες είχε εκδώσει ο Γ. Θ. Ζώρας στο βιβλίο του Andrea Calbo, *Opere Ialiane* (Roma 1938). Στην εισαγωγή της έκδοσής του των ιταλικών έργων του Κάλβου ο Βίτι επαναπροσδιορίζει την ταυτότητα της μιας από αυτές: οι δυο τραγωδίες που έγραψε ο Κάλβος πριν από την 1η Οκτωβρίου 1813, γράφει, είναι ο *Teramene* και ο *Ippia*.

Οι συλλογισμοί του Βίτι είναι οι εξής: Από τα χειρόγραφα του *Θηραμένη* και των *Δαναΐδων* μόνο το πρώτο είναι χρονολογημένο από τον ποιητή («1813/dal 15 Marzo/al 10 Aprile»), ενώ το δεύτερο δεν περιέχει καμμία χρονολογική ένδειξη.

Οι *Δαναΐδες* όμως είναι ποιοτικά τόσο ανώτερες από τον *Θηραμένη*, που όχι μόνο είναι προφανές ότι γράφτηκαν έπειτα από αυτόν αλλά είναι και «ανεξήγητο πώς ο συγγραφέας τους έκανε τόση πρόοδο στο σύντομο χρονικό διάστημα από τις 10 Απριλίου ως την 1η Οκτωβρίου»³. Το γεγονός ότι από επιστολές γνωστών του, που περιέχονται στον κώδικα Ferraioli, διαπιστώνεται ότι ο Κάλβος τους είχε στείλει ως τον Οκτώβριο του 1814 μόνο τον *Θηραμένη*, ενώ δεν βρίσκονται ίχνη αποστολής των *Δαναΐδων* πριν από τον Οκτώβριο του 1815, οδηγεί τον Βίτι στο συμπέρασμα ότι «οι *Δαναΐδες* δεν μπορούν να έχουν γραφτεί πολύ πριν από τον Οκτώβριο του 1815» και ότι «εν πάση περιπτώσει γράφτηκαν έπειτα από τον Οκτώβριο του 1814»⁴. Συμπεραίνοντας ότι ο *Ιππίας* είναι προγενέστερος του *Θηραμένη* ο Βίτι συνοψίζει τους χρονολογικούς συλλογισμούς του με την τοποθέτηση των τριών τραγωδιών του Κάλβου στην εξής σειρά: *Ιππίας* (1812-13) *Θηραμένης* (Απρίλιος 1813) *Οι Δαναΐδες* (1815)⁵.

Εκτός από τον *Ιππία* (ff. 1-16) ο κώδικας A 1883 της Μπολόνια περιέχει και τα εξής άλλα καλβικά κείμενα:

- 1) Τέσσερις μονολόγους μιας άγνωστης τραγωδίας (ff. 17-18).
- 2) Δύο σελίδες για τον Θεόφραστο του Κοραή και μετάφραση του Προοιμίου των *Χαρακτήρων* με μιαν «Εισαγωγή» της (ff. 19-22).

1. Mario Vitti, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, σ. 20.

2. Βλ. τις επιστολές στο Γ. Θ. Ζώρας, «Ανδρέας Κάλβος (Η επιστροφή στην πατρίδα)», *Νέα Εστία*, Ανδρέας Κάλβος (1972-1869), 1960, σ. 15-16.

3. Vitti, σ. 19.

4. Ο.π., σ. 19.

5. Ο.π., σ. 20.

- 3) Το απόσπασμα ενός άτιτλου ποιήματος (ff. 23-26), το οποίο ο Βίτσι ταύτισε με το ποίημα που δημοσίευσε ο Κάλβος το 1811 για τον Ναπολέοντα
- 4) Σημειώσεις για το σύστημα του Έρασμου (f. 27)
- 5) Σημειώσεις ρητορικής με πίνακα ορολογίας (f. 28)
- 6) Ένα βραχύ απόσπασμα των *Δαναΐδων* (f. 29)

Όλα τα κείμενα αυτά είναι στα ιταλικά, εκτός από το Απόσπασμα του άτιτλου ποιήματος, που είναι στα ελληνικά, και τον πίνακα της ρητορικής ορολογίας που είναι στα αρχαία ελληνικά. Τα τελευταία φύλλα του κώδικα (ff. 31-34) καταλαμβάνει απόσπασμα από την τραγωδία *Druso* του Ιταλού ποιητή Francesco Benedetti, τα αρχικά του οποίου βρίσκονται στο εξώφυλλο του φακέλου που περιέχει τα κείμενα⁶.

Το γεγονός ότι τα καλβικά αυτά κείμενα βρέθηκαν σε φάκελο που επιγράφεται με τα αρχικά του Μπενενέτσι και που περιέχει σελίδες από τον *Δρούσο*, σε συνδυασμό με την πιθανότητα γνωριμίας και ενδεχομένως φιλίας του Κάλβου με τον Ιταλό ποιητή κατά την πρώτη παραμονή του στη Φλωρεντία, οδήγησε τον Βίτσι στην εύστοχη για το 1960 σκέψη ότι ο Κάλβος μπορεί να του εμπιστεύτηκε τα χειρόγραφα του «για λόγους προνοίας, σε μια στιγμή κατά την οποία εθεωρείτο ύποπτος από την αστυνομία»⁷ υπόθεση που φαίνεται να επιβεβαιώνεται, όμως με άλλον χρονικό προσδιορισμό, από την ανεύρεση, στο μεταξύ, συγκεκριμένων στοιχείων για τη φιλία του Κάλβου με τον Μπενενέτσι το 1820-21, για την καριμονάριχη δράση τους και για τις συνθήκες της απέλασης του Κάλβου από Μέγα Δουκάτο της Τοσκάνης⁸.

Μολονότι οι έπειτα από τον Βίτσι προτάσεις χρονολόγησης των κειμένων του κώδικα της Μπολώνια υπαγορεύτηκαν κυρίως από την προσπάθεια των μελετητών να προσδιορίσουν τη φύση και τον χρόνο σύνθεσης του Αποσπάσματος του ελληνικού ποιήματος, η τοποθέτηση της συγγραφής του *Ιππία* στην πρώτη φλωρεντινή περίοδο του Κάλβου ελάχιστα αμφισβητήθηκε, έμμεσα κυρίως και παρεμπιπτόντως. Ο Λαβανίσι (1972), που δεν συμφωνεί με τον Βίτσι ότι το Απόσπασμα αποτελεί σωζόμενο τμήμα του ποιήματος για τον Ναπολέοντα, επειδή πιστεύει ότι όλα τα κείμενα γράφτηκαν κατά την πρώτη παραμονή του Κάλβου στη Φλωρεντία, χρησιμοποιεί ως ένα από τα στοιχεία που συνηγορούν για τη χρονολόγηση του Αποσπάσματος στο 1813-15 τη θεματική ομοιότητά του με τον *Ιππία*, τον οποίο θεωρεί ότι δικαιολογημένα ο Βίτσι χρονολογεί πριν από τον *Θηραμένη*⁹. Ο Ποντάνι (1965-66) δέχεται την άποψη του Βίτσι ότι η ετέρα των τραγωδιών που έγραψε ο Κάλβος στο σπίτι του Φώσκολου είναι ο *Ιππίας* και όχι οι *Δαναΐδες*, μολονότι δεν τοποθετείται ως προς το θέμα της χρονολόγησής της πριν από τον *Θηραμένη*¹⁰. Ο Ζώρας (1969) σχολιάζοντας τους

6. Ο.π., σ.12-13.

7. Ο.π., σ.14.

8 Βλ. Κ. Πορφύρης, «Ο Ανδρέας Κάλβος στέλεχος των Καριμονάριων», *Επιθεώρηση Τέχνης* 18 (1963) 372-385· Γ. Θ. Ζώρας, «Η δεύτερη διαμονή του Κάλβου εις Φλωρεντίαν και η απέλασις αυτού», *Παρασός* 11 (1969) 536-548 (=Νέα Καλβικά, Αθήναι 1970, α.5-18) του ιδίου, «Ο Κάλβος Καριμονάριος κατά τις παραμονάς της Ελληνικής Επανάστασεως», *Νέα Εστία* 88 (1970) 136-150· Κ. Πορφύρης, *Ο Ανδρέας Κάλβος Καριμονάριος*, Αθήνα 1975· Γιώργος Ανδρειωμένος, «Η συμμετοχή του Ανδρέα Κάλβου στα επαναστατικά και φιλελληνικά κινήματα της Ευρώπης», *Τετράμηνα*, τεύχ. 30 (1986), σ.1998-2006.

9. Bruno Lavagnini, «La prima poesia in Greco di Andrea Calbo», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 47 (1972) 202.

10. Filippo Maria Pontani, «Questioni Kalviane», *Atti dell' Istituto Veneto Di Scienze, Lettere ed Arti* 124 (1965-66) 288.

μονολόγους της άγνωστης τραγωδίας και τις σημειώσεις του Κάλβου για τον Θεόφραστο, τα οποία πιστεύει ότι γράφτηκαν κατά την πρώτη παραμονή του στη Φλωρεντία, θεωρεί αυτόνομο ότι και ο *Ιππίας* γράφτηκε αυτή την περίοδο¹¹. Λίγους μήνες όμως αργότερα (1969) στη μελέτη του για το Απόσπασμα του ελληνικού ποιήματος, το οποίο, υπό το πρίσμα των νέων στοιχείων για τη δράση του Κάλβου ως καρμπονάρο, τοποθετεί στη δεύτερη παραμονή του στη Φλωρεντία, τροποποιεί την άποψή του: «είναι όλος απίθανος η υπόθεσις», γράφει, «ότι τα χειρόγραφα ταύτα [δηλαδή τα κείμενα του κώδικα της Μπολόνια] εγράφησαν και παρεδόθησαν εις τον *Benedetti* κατά την περίοδον της πρώτης παραμονής του ποιητού εις Φλωρεντίαν [...] ταύτα πρέπει να εγράφησαν τον χειμώνα του 1821, εκτός αν τινα εξ αυτών είχε μεταφέρει ο Κάλβος μετ' αυτού αναχωρών εξ Αγγλίας»¹². Την άποψη αυτή ο Ζώρας επαναλαμβάνει, όχι με την ίδια έμφαση, και στη μελέτη του για τον Καρμπονάρο Κάλβο (1970): «Της περιόδου ταύτης [1820-21] φαίνεται ότι είναι αι προσπάθειαι νέων ποιητικών συνθέσεων, ως και σοβαρωτέρως επιστημονικής μελέτης, με θέματα φιλολογικά και γλωσσολογικά, τα οποία τον είχαν απασχολήσει και κατά την περίοδον της παραμονής του εν Αγγλία»¹³. Εντούτοις μερικά χρόνια αργότερα (1978) ο Ζώρας φαίνεται ν' αλλάζει γνώμη για τον ατελή *Ιππία* και να τον τοποθετεί στην πρώτη περίοδο της Φλωρεντίας, αφού δηλώνει ότι ο Κάλβος δεν επιχείρησε να γράψει άλλες τραγωδίες έπειτα από τις *Δαναίδες*: «Οι δύο [...] τραγωδίες με τίτλο *Θηραμένης και Δαναίδες*», γράφει, «αποτελούν τα μόνα θεατρικά έργα του ποιητού, και παρά τις τόσο ευνοϊκές κρίσεις του *Φωσκόλου*, δεν θέλησε να γράψη πια στο μέλλον τραγωδίες, προτιμώντας ν' ασχιωθή στην πατριωτική ποίησι»¹⁴. Αλλά και ο Βίττι (1972) απαντώντας στη μελέτη του Ζώρα του 1969 για το Απόσπασμα (στην απάντησή του αυτή δέχεται ότι το Απόσπασμα μπορεί να μην είναι από το ποίημα στον Ναπολέοντα), τροποποιεί την πεποίθησή του ότι τα κείμενα του Αρχιγυμνασίου της Μπολόνια ανήκουν όλα στην πρώτη φλωρεντινή περίοδο, παραμένοντας εντούτοις αμετάθετος ως προς τον *Ιππία*: «Το χειρόγραφο του αποσπάσματος», γράφει, «βρίσκεται μαζί με άλλα χειρόγραφα του Κάλβου που δεν ανήκουν όλα στη δεύτερη διαμονή του Κάλβου στη Φλωρεντία (1821). Υπάρχουν μαζί και παλαιότερα, όπως το σχέδιο του δράματος που το ονόμασα *Ιππίας*»¹⁵. Τέλος, μian επιφύλαξη για το αν ο *Ιππίας* ανήκει στην πρώτη περίοδο της Φλωρεντίας βρίσκουμε στον Δάλλα, ο οποίος, σε μian υποσημείωση της μελέτης του «*Ησίοδος και Κάλβος*» (1990) γράφει δίπλα στο όνομα της τραγωδίας το 1813 με ερωτηματικό, προσθέτοντας και το 1819 με ερωτηματικό («1813; 1819;»), χωρίς ν' αναφέρει τους λόγους που τον οδήγησαν σ' αυτή την αμφιταλάντευση¹⁶.

Η αναχρονολόγηση των κειμένων του κώδικα A 1883 (σωτηρηχ και βραχύβια για τον *Ιππία*), στην οποία οδηγήθηκε ο Ζώρας κατά την προσπάθειά του να δείξει ότι το Απόσπασμα δεν γράφτηκε το 1811 αλλά το 1821, πέρασε, σε ό,τι αφορά τον *Ιππία* και τους μονολόγους της άγνωστης τραγωδίας, απαρατήρητη, αφού σε όλες τις εργογραφίες και τα χρονολόγια του Κάλβου (όταν αυτά δεν λησμονούν τα ιταλικά γραπτά του) ή στις αναφορές των

11. Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Ανδρέου Κάλβου Α) Θεοφράστου μετάφρασις Β) Αγνώστου τραγωδίας μονολόγος», *Παρισσός* 11 (1969) 429.

12. «Ανδρέου Κάλβου, Αγνώστου ποιήματος απόσπασμα», *Παρισσός* 11 (1969) 429.

13. «Ο Κάλβος Καρμπονάρος κατά τας παραμονάς της Ελληνικής Επανάστασεως», σ. 138.

14. «Οι σπουδές του Κάλβου και η πανεπιστημιακή σταδιοδρομία», *Παρισσός* 2 (1978) 611 (=Επτανησιακά μελετήματα Στ'. Καλβικά σύμμεικτα, Αθήνα 1980, σ.182). Φυσικά ο Ζώρας αναφέρει εδώ μόνο τις τελειωμένες τραγωδίες του Κάλβου.

15. Mario Vitti, «Το απόσπασμα από άτιτλο ελληνικό ποίημα του Κάλβου», *Ελληνικά* 25 (1972) 435.

16. *Ελληνικά* 41 (1990) 354.

μελετητών στον *Ιππία* και στους μονολόγους τα δύο κείμενα εντάσσονται στη συγγραφική του δραστηριότητα της περιόδου 1813-1816· πέρασε απαρατήρητη ακόμα και από τον ίδιο τον Ζώρα, ο οποίος, αν της έδινε μεγαλύτερη προσοχή, θα είχε αντιληφθεί τη σημασία της για την εικόνα του ποιητικού βίου του Κάλβου. Γιατί η διαπίστωση ότι ο Κάλβος έγραφε ιταλικά έργα ως το 1820-21, θα ερχόταν να ανατρέψει τη βεβαιότητα ότι η σύνθεση ιταλικών ποιημάτων αποτελούσε μια πρόσκαιρη και βραχύχρονη ενασχόληση των πρώτων νεανικών του ετών.

Η προσεχτική μελέτη των περιεχομένων του κώδικα Α 1883 και της συζήτησης της σχετικής με την ταυτότητα του ελληνικού Αποσπάσματος, σε συνδυασμό με την παρακολούθηση της όλης συγγραφικής και εκδοτικής δραστηριότητας του Κάλβου ως το 1821, δεν αφήνουν αμφιβολία ότι ο *Ιππίας* είναι έργο της δεύτερης παραμονής του στη Φλωρεντία. Το πρώτο στοιχείο που θα μας βοηθούσε στην τεκμηρίωση αυτής της αναχρονολόγησης είναι η αμφισβήτηση της άποψης του Λαβανίνι ότι ο κώδικας της Μπολόνια αποτελείται από κείμενα που άφησε ο Κάλβος στη Φλωρεντία κατά την πρώτη αναχώρησή του από αυτήν. Στην αμφισβήτηση αυτή μας οδηγούν, κατά πρώτον, οι συνθήκες της παράδοσης των κειμένων στον Μπενεντέτι, την οποία κανείς μελετητής δεν αμφισβητεί. Όπως σωστά παρατηρεί ο Ζώρας, τον φάκελο με τα κείμενα του ο Κάλβος δεν μπορεί να τον παρέδωσε στον Μπενεντέτι το 1816, γιατί, ακόμα κι αν υποθεθεί ότι οι δύο ποιητές γνωρίζονταν τότε, από πουθενά δεν συνάγεται ότι συνδέονταν με τέτοια φιλία ώστε, αναχωρώντας ο Κάλβος για την Ελβετία, να παραδώσει τον φάκελό του στον Ιταλό ποιητή, τη στιγμή που, αν ήθελε να τον εμπιστευθεί σε κάποιον, αυτός θα έπρεπε να ήταν η φίλη και προστάτις του Κουϊρίνα Μοτσένι-Ματζιότι¹⁷. Ακόμη, θα πρόσθετα, όταν αναχωρεί κανείς για μακρά απουσία (όπως ο Κάλβος που πήγαινε να συναντήσει τον Φώσκολο με σκοπό να μεταβούν μαζί στην Αγγλία)¹⁸, για απουσία που δεν πρόκειται να διακόψει τη συγγραφική του δραστηριότητα (όπως συνέβη με τον Κάλβο), δεν αφήνει πίσω του τα κείμενα που προσπαθεί να γράψει. Αυτό μπορεί να το κάνει, όταν η αναχώρησή του είναι βεβαιωμένη (η αναχώρησή του Κάλβου το 1816 ήταν εξ' ιδίας αποφάσεως και ομαλή)¹⁹, και όταν πιστεύει ότι η απουσία του θα είναι βραχεία (όπως συνέβη με τον Κάλβο το 1821 κατά την απέλασή του, την οποία, όπως φαίνεται από τις προσπάθειες ανάκλησής της, ο Κάλβος θεωρούσε προσωρινή)²⁰. Ούτε πάλι είναι πιθανό ο φάκελος Μπενεντέτι να περιέχει κείμενα και των δύο φλωρεντινών περιόδων του Κάλβου. Γιατί μερικά από τα κείμενα αυτά δεν μπορούσαν να γραφτούν κατά την πρώτη περίοδο, ενώ τα υπόλοιπα είναι απίθανο να γράφτηκαν κατά την περίοδο αυτή.

Αλλά ας δούμε τα κείμενα από πιο κοντά. Εκείνα που δεν μπορούσαν να είχαν γραφτεί κατά την πρώτη φλωρεντινή περίοδο είναι η μετάφραση του Προοιμίου των *Χαρακτήρων* με την «Εισαγωγή» της και τις σελίδες για τον Θεόφραστο του Κοραή, οι σημειώσεις για το σύστημα του Έρασμου και το Αποσπάσμα του άιτιλου ποιήματος. Το τελευταίο, όχι μόνο

17. *Νέα Καλβικά*, σ.22.

18. Αυτό συνεπάγεται από επιστολές του Φωσκόλου και του Κάλβου αυτής της εποχής βλ. Ζώρας, «Ανδρέας Κάλβος (1792-1869)», σ.22-24 Δ. Νικολαρεϊζης, *Ογός Φώσκολος και Ανδρέας Κάλβος*, Αθήνα 1961, σ. 19-30.

19. Σε σημειώσή του της 17ης Μαΐου 1816 ο Κάλβος γράφει από τη Φλωρεντία στον Φώσκολο: «*Την ερχομένη Τρίτη με τη βοήθεια του Θεού, θ' αρχίσω το ταξίδι, έχοντας μαζί μου ένα μικρό κιβώτιο, που φρόντισα να το γεμίσω περισσότερο με βιβλία, παρά με άλλα*» (Ζώρας, *ο.π.*, σ. 24). Ο Κάλβος θα μπορούσε στο κιβώτιο αυτό να βάλει και τα χειρόγρατά του.

20. Για τις προσπάθειες αυτές βλ. Πορφύρης, *Ο Κάλβος Κορμπονάρος*, σ. 97-99, 136-137.

γιατί ξέρουμε ότι ο Κάλβος γνώριζε το 1813 «λίγα ελληνικά»²¹, αλλά και γιατί όλα δείχνουν ότι γράφτηκε ανάμεσα στις 10 Απριλίου 1821 (ημέρα κατά την οποία φτάνει στη Φλωρεντία η είδηση της ελληνικής επανάστασης στη Μολδαβία) και στις 23 Απριλίου, ημερομηνία της εσπευσμένης αναχώρησής του Κάλβου από την πρωτεύουσα της Τσοκάνης²². Τα δύο πρώτα δεν μπορεί να γράφτηκαν το 1812-16, γιατί ο Κάλβος ήταν αδύνατο να διατυπώσει αυτή την εποχή τις απόψεις που περιέχουν. Δεν υπάρχει καμμία μαρτυρία που να δείχνει ότι ο αυτοδίδακτος Κάλβος του Λιβόρουνου²³ είχε, με την εγκατάστασή του στη Φλωρεντία, επιδοθεί στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας κατά τρόπο που να του επέτρεπε να εκφράζει άποψη για ζητήματα τόσο απαιτητικά όσο αυτά των εν λόγω κειμένων. Η περιήφιμη επιστολή του Φώσκολου από τη Hottingen μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι έως τουλάχιστον τον Δεκέμβριο του 1815 η επαφή του Κάλβου με την αρχαία ελληνική δεν είναι ουσιώδης και ότι ο συγχρωτισμός του με τους ακαδημαϊκούς της Pistoia και τους αρκαδικούς ποιητές τον έκαναν να συμπεριφέρεται προς τη λογοτεχνία «*volgarmente*»²⁴, δηλαδή κατά τρόπο ασύμφωνο με τις απόψεις εκείνων που πίστευαν (και ο Φώσκολος ήταν ένας από αυτούς) ότι η λύση στο γλωσσικό και το λογοτεχνικό πρόβλημα της Ιταλίας ήταν η με τη βοήθεια των αρχαίων τύπων δημιουργία μιας γλώσσας, που θα μπορούσε να εκφράσει με ακρίβεια και καθαρότητα τις νέες έννοιες, για τις οποίες η «φυσική» ιταλική γλώσσα της εποχής φαινόταν ανεπαρκής²⁵. Αλλά ακόμη και αν τα δεδομένα, στα οποία στηρίζεται το παραπάνω συμπέρασμα, είναι παραπλανητικά, υπάρχουν περισσότερο ισχυρά στοιχεία που δείχνουν ότι τα κείμενα για τον Θεόφραστο και τον Έρασμο προϋποθέτουν μια εμπειρία, την οποία ο Κάλβος εκείνης της εποχής δεν είχε. Είναι αδύνατον να πιστέψει κανείς ότι ο εικοσάχρονος ή εικοσιτριάχρονος μαθητευόμενος του Φώσκολου, που γνώριζε τότε «λίγα γαλλικά»²⁶, θα τολμούσε να επικρίνει με ύφος ειδήμονος και με τόνο σχεδόν υπεροπτικό τον διάσημο κλασικό φιλόλογο Κοραή, τόσο για τη γαλλική μετάφραση των *Χαρακτήρων* (στην οποία διαπιστώνει έλλειψη ακριβείας), όσο και για τον σχολιασμό ενός χωρίου του αρχαίου κειμένου²⁷. Όσο για τις σημειώσεις για το σύστημα του Έρασμου, με τις οποίες ο Κάλβος αντικρούει τις απόψεις όσων πίστευαν ότι η προφορά της αρχαίας ελληνικής είναι η ερασμιακή, φαίνεται ότι αποτελούν σχέδιο για τη συγγραφή ενός ευρύτερου και φιλόδοξου πονήματος, που σκοπός του θα ήταν «να συστήσει θερμιά το νέο σύστημα»²⁸ δηλαδή τη

21. Βλ. τις επιστολές του Φώσκολου της 1ης Οκτωβρίου 1813 (Ζώρας, *ο.π.*, σ. 15-16)

22. Νάσος Βαγενάς, «Για μια νέα χρονολόγηση του Αποσπάσματος», ανακοίνωση στο Δωδέκατο Συμπόσιο Ποίησης της Πάτρας, 3-5 Ιουλίου 1992 (υπό δημοσίευση στα πρακτικά του Συμποσίου).

23. Ότι ο Κάλβος ήταν αυτοδίδακτος φαίνεται από τη γνωστή επιστολή του αδερφού του (Mario Vitti, *Πηγές για τη βιογραφία του Κάλβου (Επιστολές 1813-1820)*, Θεσσαλονίκη 1963, σ.57-58). Βλ. και Ζώρας, *Επτανησιακά μελετήματα ΣΤ'*, σ. 174-175.

24. Βλ. την επιστολή στον Ζώρα, *Ανδρέου Κάλβου, Ωδή εις Ιονίους και άλλα μελετήματα*, Αθήνα 1960, σ. 47-49.

25. Για το γλωσσικό πρόβλημα στην Ιταλία αυτή την εποχή βλ. Therese Labande-Jeanroy, *La question de la langue en Italie de Baretta a Manzoni*, Paris 1925, σ. 6-9, 38-39, 75 της ίδιας, *La question de la langue en Italie*, Strasbourg 1925, σ. 220-224. Πρβλ. Κ.Θ. Δημαράς, «Πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 99-103, 518.

26. Βλ. τις επιστολές του Φώσκολου της 1ης Οκτωβρίου 1813 (Ζώρας, «Ανδρέας Κάλβος (1972-1869)», σ. 15-16). Πρβλ. την επιστολή του Φώσκολου της 12ης Ιουνίου 1816: «Θα μεταβώ εις Γενεύην και προς χάριν του Ανδρέα, όστις θα εξησκείτο καταλλήλως εις την γαλλικήν γλώσσαν, αναγκαίαν όσον ο άρτος δι όσους πρέπει να ταξιδεύουν ανά τον κόσμον» (Ζώρας, *Επτανησιακά μελετήματα ΣΤ'*, σ. 127).

27. Βλ. την επίκριση και τον σχολιασμό στις σ.335-338 του Vitti, *A Kalvos e I suoi scritti in italiano*.

28. *Ο.π.*, σ. 331.

θεωρία ότι η προφορά της αρχαίας ελληνικής είναι η ίδια με εκείνη της νέας. Ότι ο Κάλβος κατά την πρώτη περίοδο της Φλωρεντίας δεν ασπάζοταν αυτή τη θεωρία αλλά ακολουθούσε την ερασιμαζή, μας το λέει, εμμέσως, ο ίδιος στο κείμενο του. Παραθέτω το σχετικό χωρίο:

«*Αν οι προκατάληψεις ξεριζώνονται δύσκολα, η προκατάληψη για την προφορά της αρχαίας ελληνικής, την οποία αποκτήσαμε όταν η φαντασία μας ήταν ζωντανή, δυνατή, διγρασμένη, τρυφερή και — πράγμα που μετράει περισσότερο — από το στόμα των δασκάλων μας (κι αυτό που ακούμε από το στόμα εκείνων που τιμούμε και σεβόμαστε αφήνει μιαν ανεξάλειπτη εντύπωση στη μνήμη μας), η προκατάληψη αυτή παρουσιάζει μιαν αντίσταση επιβλητική, τρομαχτική*»²⁹ Δεν είναι δύσκολο, αν συνάψει κανείς το χωρίο με τις γνωστές ερασιμαζικές απόψεις του Φώσκολου για την αρχαία ελληνική³⁰ να διακρίνει σ' αυτό μιαν ισχυρή αυτοβιογραφική νότα. Ο Κάλβος μιλάει εδώ για την εποχή της μαθητείας του στον Φώσκολο, εποχή της πρώτης του νιότης, και η απόσταση των γραφομένων του από την εποχή αυτή είναι ολοφάνερη.

Απίθανο να γράφτηκαν την πρώτη περίοδο της Φλωρεντίας είναι οι σημειώσεις ρητορικής με τον πίνακα ορολογίας, το απόσπασμα των *Δαναΐδων* και οι μονόλογοι της άγνωστης τραγωδίας. Οι σημειώσεις και ο πίνακας θα πρέπει να ενταχθούν στην προετοιμασία των δημόσιων μαθημάτων που σχεδίαζε ο Κάλβος στη Φλωρεντία, τα οποία, όπως μας πληροφορεί το σχετικό του υπόμνημα (το «*Progetto di nuovi principi di belle lettere applicabili alle belle arti*»), περιλάμβανε, ως πρακτική εφαρμογή των θεωρητικών αρχών του, την ανάλυση της *Ιλιάδας*, της *Αινειάδας* και των λόγων του Δημοσθένη και του Κικέρωνα³¹. Ότι το υπόμνημα αυτό δεν μπορεί να γράφτηκε την πρώτη περίοδο της Φλωρεντίας, όπως πιστεύεται, είναι, για τους λόγους που ανέφερα παραπάνω (και όχι μόνο γι' αυτούς) προφανές³². Το απόσπασμα των *Δαναΐδων* αποτελεί κατάλοιπο της επεξεργασίας του έργου, την οποία ο Κάλβος σίγουρα έκανε στο Λονδίνο πριν το τυπώσει. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι το κείμενο της έκδοσης (Λονδίνο 1818) παρουσιάζει διαφορές από τις δύο χειρόγραφες μορφές των *Δαναΐδων* της Βατικανής, που ανήκουν στην πρώτη φλωρεντινή περίοδο, και από το ότι το απόσπασμα δεν υπάρχει σε καμία από τις τρεις σωζόμενες μορφές του έργου³³.

Άφησα τελευταίο τον *Ιππία*, τον οποίο θα πρέπει να συνεξετάσουμε με τους μονολόγους της άγνωστης τραγωδίας, γιατί θα ήθελα να τον δούμε και μέσα από την προοπτική της επιχειρηματολογίας μας για τα υπόλοιπα κείμενα του φακέλου Μπενεντέτι. Τα στοιχεία που δείχνουν ότι ο *Ιππίας* δεν γράφτηκε ή δεν γραφόταν την πρώτη περίοδο της Φλωρεντίας είναι αρκετά. Τα εκθέτω:

1) Διαφορετικά απ' ό,τι για τον *Θηραμένη* και τις *Δαναΐδες*, για τον *Ιππία* δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι γράφτηκε την πρώτη φλωρεντινή περίοδο. Αν η συγγραφή του είχε ολοκληρωθεί, αν δηλαδή ο *Ιππίας* ήταν η μία από τις δύο τραγωδίες που αναφέρει ο Φώσκολος, δεν θα έπρεπε ο Κάλβος να τον είχε στείλει στους γνωστούς του για να του πουν τη γνώμη τους, όπως έκανε με τον *Θηραμένη* και τις *Δαναΐδες*, αφού μάλιστα θα

29. Ό.π., σ. 332.

30. Για τις απόψεις αυτές βλ. Filippo Maria Pontani, *Foscolo e il greco moderno*, Roma 1964, σ. 42-43.

31. Το κείμενο αυτό έχει δημοσιευθεί κατ' επανάληψη από τον Ζώρα. Παραπέμπω στο Zoras, *Andrea Calbo, Opere italiane*, σ. 116.

32. Ο μόνος που χρονολογεί το κείμενο αυτό στη δεύτερη περίοδο της Φλωρεντίας είναι ο Ν.Β. Τομαδάκης («Ο Ανδρέας Κάλβος από Λιβόρνον εις Φλωρεντίαν», *Αφιέρωμα εις Κωνσταντίνον Αμαντον*, Αθήνα 1940, σ. 193-194).

33. Vitti, ό.π., σ. 38.

ήταν καλλιτεχνικά ανώτερος όχι μόνο από τον *Θηραμένη*, όπως σωστά υποδηλώνει ο Βίττι,³⁴ αλλά και από τις *Δαναΐδες*, όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω:

2) Ο Κάλβος ξανατυπώνει τις *Δαναΐδες*, μαζί με τον *Σαούλ* του Αλφιέρι, ως τρίτο μέρος του βιβλίου *Italian Lessons in Four Parts* (1820), το οποίο εξέδωσε ως βοήθημα για τους Άγγλους που θα ήθελαν να μάθουν την ιταλική γλώσσα. Το τέταρτο μέρος του βιβλίου συντίθεται από αποσπάσματα ποιημάτων των Dante, Petrarca, Ariosto και Tasso³⁵. Η αυτοανθολόγηση και συνοίκηση του ουσιαστικά πρωτοεμφανιζόμενου Κάλβου με τους μεγαλύτερους ποιητές της Ιταλίας, εκτός από έλλειψη μέτρου και υπέρογκη φιλοδοξία, δηλώνει, πιστεύω, και την επιθυμία χειραφέτησης από τον Φώσκολο, ο οποίος στο βιβλίο λάμπει διά της απουσίας του. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τα τυπωμένα ως εκείνη τη στιγμή έργα του ο Κάλβος επιλέγει την τραγωδία και όχι τον *Inno*, που έχει εκδώσει το 1817³⁶, και ότι το τρίτο μέρος των *Italian Lessons...* κυκλοφορεί, όπως και τα άλλα μέρη, και αυτοτελώς³⁷, δηλαδή απαλλαγμένο από τον διδακτικό χαρακτήρα τον οποίο είχε στον τόμο. Το γεγονός ότι ο Κάλβος προτιμά να αυτοφιλοξενηθεί στο τραγικό και όχι στο λυρικό μέρος του τόμου, η αυτοτελής ανατύπωση (η δεύτερη, θα λέγαμε, έκδοση της δεύτερης έκδοσης) των *Δαναΐδων*, και η συνεκτύπωση τους με την περίφημη τραγωδία του Αλφιέρι, δείχνουν ότι η φιλοδοξία του ν' αναγνωριστεί ως τραγικός ποιητής, μαρτυρούμενη ήδη από την πρώτη περίοδο της Φλωρεντίας³⁸, συνεχίζεται και κατά την παραμονή του στο Λονδίνο. Το συμπέρασμα αυτό το ενισχύει και μία φράση από τον πρόλογο των *Italian Lessons...*, με την οποία ο Κάλβος πληροφορεί τους αναγνώστες ότι οι *Δαναΐδες* είναι «μία από τις τραγωδίες» του³⁹. Η φράση δεν σημαίνει, πιστεύω, ότι οι υπόλοιπες τραγωδίες είναι ο *Θηραμένης* και η δεύτερη αναφερόμενη από τον Φώσκολο (που, όπως σωστά συμπεραίνει ο Βίττι, δεν μπορεί να είναι οι *Δαναΐδες*) από τις οποίες ο Κάλβος φαίνεται να έχει απομακρυνθεί τόσο, ώστε να μη σκέφτεται να τις εκδώσει (η αναδημοσίευση των *Δαναΐδων* στο *Italian Lessons...* και η μη δημοσίευση σ' αυτό τον *Θηραμένη* ή της άλλης τραγωδίας αυτό δείχνει) μάλλον θέλει να πει ένα από τα εξής: ή ότι ο Κάλβος έχει γράψει στο μεταξύ ή άλλη ή και άλλες τραγωδίες, από τις οποίες, εντούτοις, δεν θεωρεί καμία ανώτερη από τις *Δαναΐδες* (γι' αυτό προτιμά να ξανατυπώσει τις *Δαναΐδες*), ή ότι γράφει κι άλλη ή και άλλες τραγωδίες (λ.χ. τον *Ιππία* ή εκείνη της οποίας σώθηκαν ορισμένοι μονόλογοι). Όπως και αν έχει το πράγμα, είναι φανερό ότι από τις ποιητικές του φιλοδοξίες στο Λονδίνο ο Κάλβος καλλιεργεί περισσότερο εκείνες του τραγικού ποιητή, γεγονός που σημαίνει ότι θα πρέπει ν' αποκλείσουμε και τη σκέψη ότι ο *Ιππίας*, στη μορφή που βρίσκεται, είναι κείμενο της πρώτης περιόδου της Φλωρεντίας. Γιατί αν ο Κάλβος τον είχε πιάσει μαζί του στην Αγγλία, σίγουρα θα τον είχε τελειώσει (η προχωρημένη μορφή του καθιστούσε την ολοκλήρωσή του εύκολη), οπότε στον φάκελο Μπενεβντέτι θα έπρεπε να τον έχουμε στην τελειωμένη του μορφή.

3) Το χειρόγραφο του *Ιππία* περιέχει και ένα δισελίδο σημείωμα με οδηγίες για τη

34. Ό.π., σ. 23.

35. Βλ. περιγραφή του βιβλίου και μετάφραση της Εισαγωγής του Καλβου (μαζί με το πρωτότυπο της) στο Αντ. Κ. Ιντιάνος, «Μια ιταλική χρησιμοποιάθεια του Αντρέα Κάλβου», *Κυριακά Χρονικά*, τευχ.2 (Δεκέμβριος 1960), σ. 64-68.

36. Για το ποιήμα αυτό βλ. Vitti, *Πηγές για τη βιογραφία του Κάλβου*, σ. 34, 54, 88.

37. Ιντιάνος, σ. 64 και 66.

38. «Poeta tragico», τον χαρακτηρίζει ο Δημήτριος Δόσιος σε επιστολή του της 2ας Αυγούστου 1813 (βλ. την επιστολή στον Τομαδάκη, σ. 188).

39. Ιντιάνος, σ. 65.

συγγραφή τραγωδιών, που δεν έχει προσεχτεί όσο θα έπρεπε και το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί και δοκίμιο δραματοουργίας⁴⁰.

Οι οδηγίες αυτές (κυρίως οι συστάσεις περί θεατρικής οικονομίας), τις οποίες ο Κάλβος υλοποιεί καταλεπτώς στο πεζό σχέδιασμα των σκηνών του *Ιππία*, δείχνουν ότι το σημείωμα (και συνεπώς και ο *Ιππίας*) δεν γράφθηκαν την πρώτη περίοδο της Φλωρεντίας. Διαφορετικά ο Κάλβος θα τις είχε εφαρμόσει και στη συγγραφή του *Θηραμένη* και των *Δαναΐδων*, τα οποία δεν είναι γραμμένα με την ίδια δραματοουργική αντίληψη. Γιατί όσο και αν οι *Δαναΐδες*, παρά τους μακρούς μονολόγους τους, είναι, χάρη κυρίως στο λυρικό τους στοιχείο, έργο ανώτερο από τον αφόρητο για την ψυχρότητα και την αφέλεια του *Θηραμένη*, η ανεπαρκής δράση που χαρακτηρίζει και τα δύο τα διαφοροποιεί από τον θεατρικότερο *Ιππία*. Ότι η προσοχή του Κάλβου στον *Ιππία* είναι περισσότερο στραμμένη προς τον θεατή, φαίνεται και από το «Σχέδιασμα της τραγωδίας», στο οποίο η λέξη «κλατεία» αναφέρεται έξι φορές⁴¹, και όπου δηλώνεται η φροντίδα του να μιλήσει «με τη δράση περισσότερο παρά με τον διάλογο»⁴². Φαίνεται, ακόμη, και από το θέμα του *Ιππία*, που δεν είναι μόνο «η σύγκρουση της πατριωτικής Αρετής με την τυραννική Κακία»⁴³ αλλά και η προσποίηση (simulazione/dissimulazione), η οποία, ενοσαρκωμένη στους δυο κύριους ήρωες (στον *Ιππία* και τον Αριστογείτονα), προσφέρει στον Κάλβο πρόσθετες δραματικές δυνατότητες⁴⁴. Το ίδιο θα έλεγα και για τους μονολόγους της άγνωστης τραγωδίας, οι οποίοι δεν αποτελούν τυχαία αποσπάσματα, αλλά μελετημένες διαγραφές των χαρακτήρων και της υπόθεσης μιας τραγωδίας⁴⁵, σχεδιασμένης την ίδια εποχή, με θέμα ίδιο μ' εκείνο του *Ιππία* και πλοκή, όπως φαίνεται, παρόμοια: την κατάκτηση της εξουσίας στη Σικυώνα από τον τύρρανο Αβαντίδα – 264π.Χ. – με τη μέθοδο της προσποίησης. Η δραματοουργική άποψη του *Ιππία* είναι τόσο προχωρημένη σε σύγκριση μ' εκείνη του *Θηραμένη* και των *Δαναΐδων*, ώστε ο Κάλβος τώρα να ξέρει και πότε να παραβιάζει τις αρχές του.⁴⁶ Ο διδακτικός, εξ άλλου, χαρακτήρας του προγραμματικού του σημειώματος αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο που δείχνει ότι ο *Ιππίας* δεν γράφτηκε το 1812-13, αφού την εποχή αυτή ο Κάλβος δεν είναι σε θέση να διδάξει αλλά, όπως μας εξομολογείται ο ίδιος σε μια σημείωση της «Ode agli Ionii», αισθάνεται την ανάγκη να διδαχτεί⁴⁷. Το σημείωμα-δοκίμιο, το κείμενο του *Ιππία* και το σχέδιο της τραγωδίας

40. Περιέχεται στο «Piano della tragedia» («Σχέδιασμα της τραγωδίας»): Vitti, *A.Kalvos e I suoi scritti in italiano*, σ.59-61.

41. Ό.π., σ.62,64,65,67,68 (δύο φορές).

42. Ό.π., σ.62.

43. Ό.π., σ.66.

44. Το θέμα αυτό διαγράφεται ανάγλυφο μέσα από τη δράση των χαρακτήρων του έργου, κατά την οποία αναπτύσσονται δύο αντιθετικά ζεύγη ηρώων: οι *simulatori* και οι *aperti* (δηλ. οι εκφράζοντες τα συναίσθημα και τις σκέψεις τους φανερά): ο *Ιππίας* («Tiranno simulatore», ό.π., σ. 57) και ο Αριστογείτων («simulatore honesto») από τη μια, και ο *Ίππαρχος* («Tiranno aperto», ό.π.) και ο Αρμόδιος (παρορμητικός «amante della Libertà», ό.π.), από την άλλη. Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Abantida: ένα σχέδιο τραγωδίας του Κάλβου», ανακοίνωση στο Συνέδριο Κάλβου της Ζακύνθου (23-26 Σεπτεμβρίου 1992), υπό δημοσίευση στα πρακτικά του Συνεδρίου.

45. Ο μόνος που έχει ασχοληθεί με τους μονολόγους αυτούς είναι ο Ζώρας, στη μελέτη του που αναφέρω παραπάνω (σημ. 11), ο οποίος φαίνεται να πιστεύει ότι το θέμα της είναι ιταλικό.

46. Πρβλ. τη δραματική οργάνωση της πρώτης σκηνής της δεύτερης πράξης (Vitti, σ. 63-64) με τις δραματικές αρχές του σημειώματος-δοκίμιου του *Ιππία* (ό.π., σ. 59-61).

47. Βλ. τη σημείωση 11 του ποιήματος (Ζώρας, *Ανδρέον Κάλβου, Ωδή εις Ιονίους και άλλα μελετήματα*, σ.29-30).

που θα έπρεπε, αν είχε γραφτεί, να είχε τον τίτλο *Αβαντίδας*, δείχνουν ότι την εποχή αυτή ο Κάλβος εγκαινιάζει μια νέα περίοδο της δραματουργίας του, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας, από την άποψη των προτύπων, είναι η ωριμότερη αφομοίωση των θετικότερων από τους τραγικούς κανόνες του Αλφιέρι, και δευτερεύον η απόσβεση της ανιχνεύσιμης στις *Δαναΐδες* επίδρασης του Φώσκολου. Η απουσία από το σημείωμα κάθε ίχνους αναφοράς στον Φώσκολο, τον οποίο ο Κάλβος εγκωμιάζε σε βαθμό κολακείας στις σημειώσεις του της «Ode agli Ionii»⁴⁸, και η τραγωδία του οποίου *Ricciarda* του προκαλούσε το 1815 τα δάκρυα⁴⁹, είναι ένα ακόμη στοιχείο που δείχνει ότι το σωζόμενο κείμενο του *Ιππία* γράφτηκε έπειτα από τη διακοπή των σχέσεών του με τον Φώσκολο (1817).

4) Ενα από τα στοιχεία που χρησιμοποιεί ο Λαβανίνι για να χρονολογήσει το Απόσπασμα του άτιτλου ποιήματος το 1813-15 είναι και η θεματική ομοιότητα του με τον *Ιππία*: η παρουσία και στο Απόσπασμα των Πεισιστρατιδών, η εξήμηση της τυραννοκτονίας και η περιγραφή και σ' αυτό της ευδαιμονίας, στην οποία οδηγεί η δημοκρατία⁵⁰. Αν η θεματική ομοιότητα είναι ένα από τα στοιχεία που δείχνουν ότι δύο κείμενα γράφτηκαν την ίδια εποχή, τότε η εποχή του *Ιππία* θα μπορούσε να προσδιοριστεί και με τη βοήθεια των νέων στοιχείων της έρευνας για το Απόσπασμα. Από τη στιγμή που τα νέα στοιχεία δείχνουν ότι το Απόσπασμα γράφτηκε την άνοιξη του 1821, θα πρέπει να μετατεθεί και η έως σήμερα ιδέα μας για την εποχή της συγγραφής του *Ιππία*.

5) Η εποχή της συγγραφής του *Ιππία* θα μπορούσε να προσδιοριστεί και με τη βοήθεια της ανίχνευσης μιας «αντικειμενικής συστοιχίας» ανάμεσα στα συναισθήματα που εκφράζει ο Κάλβος στο έργο και στα γεγονότα που μπορεί να προκάλεσαν αυτά τα συναισθήματα. Αντιτυραννικά αισθήματα εκφράζονται βέβαια και στον *Θηραμένη*, η ανάπτυξή τους όμως εκεί είναι διαφορετική (η υπόθεση άλλωστε του *Θηραμένη* διαδραματίζεται περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα). Ο *Θηραμένης* (όπως και οι *Δαναΐδες*) είναι τραγωδία των ανοιχτών συγκρούσεων, ενώ ο *Ιππίας* είναι, όπως είπαμε, μια τραγωδία της προσποίησης και της συνωμοτικότητας, και η διαφορά της πλοκής και της δράσης του δημιουργεί στο έργο μιαν ατμόσφαιρα διαφορετική. Αν, για να εξηγήσουμε αυτή τη διαφορά, θα έπρεπε ν' αναζητήσουμε και εξωτερικές αιτίες, δεν θα μπορούσαμε να τις εντοπίσουμε παρά στην περίοδο που προτείνω ως εποχή συγγραφής του *Ιππία*. Το πολιτικό κλίμα της Φλωρεντίας του 1813 δεν ήταν το ίδιο μ' εκείνο του Ιουλίου 1820-Μαρτίου 1821, δηλαδή της εποχής των επαναστάσεων της Νεαπόλεως και του Πιεμόντε, οι οποίες συμπίπτουν με τη δεύτερη παραμόνη του Κάλβου στη Φλωρεντία και οι οποίες όχι μόνο περιέσφγγαν αλλά είχαν και εσωτερικό αντίκτυπο στο Μέγα Δουκάτο της Τοσκάνης⁵¹. Η επιστροφή του Κάλβου από την Αγγλία, θρημμένος με τις «ακτίνες της υπεργλυκνυτάτης ελευθερίας»⁵², που παρείχε το βρετανικό πολίτευμα, αναζωπύρωσαν τα αντιτυραννικά του αισθήματα (τα οποία ήδη στις *Δαναΐδες* παρουσιάζονται ηπιότερα απ' ό,τι στον *Θηραμένη*). Απώδειξη η συμμετοχή του στη μυστική οργάνωση των Καρμπονάρων, ο απώτερος σκοπός των οποίων δεν ήταν διαφορετικός από εκείνον του Αριστογείτονα. Υπάρχουν ορισμένα κοινά στοιχεία ανάμεσα στην υπόθεση του *Ιππία* και τη συνωμοτική δραστηριότητα του Κάλβου αυτή την εποχή, που δεν θα έπρεπε να

48. Βλ. τις σημειώσεις 2,5, 6 και 13 του ποιήματος (ό.π., σ.24-30) πρβλ. Vitti, ό.π., σ. 28.

49. Βλ. επιστολή του (στον Ζώρα, ό.π., 42).

50. Lavagnini, σ. 207-208.

51. Πορφύρης, *Ο Κάλβος Καρμπονάρος*, σ. 59-72.

52. «Ο Φιλόπατρις», ι'.

περάσουν απαρατήρητα. Ο όρκος των συνωμοτών στον *Ιππία* για την ανατροπή της τυραννίας⁵³ έχει την αντιστοιχία του στον όρκο των Καρμπονάρων (και στις δύο περιπτώσεις ο όρκος δίνεται με το χέρι πάνω σ' ένα μαχαίρι, και στην περιγραφή των συνεπειών της επιορκίας υπάρχουν ομοιότητες)⁵⁴. Οι πολιτικές έννοιες της *αρετής* (*virtù*) και της *καχίας* (*vizio*), η σύγκρουση των οποίων, όπως είπαμε, αποτελεί ένα από τα θέματα του *Ιππία*, είναι, ως αντίθεση, κεντρικές και στις μυητικές ερωταποκρίσεις που προηγούνται του όρκου των Καρμπονάρων. Παραθέτω ένα απόσπασμα από το ερωτηματολόγιο του 32ου βαθμού, τον οποίο κατείχε ο Κάλβος:

«Ερώτηση: Ποιά ιδέα σχηματίζατε για τη δυνατή τελειότητα, στην οποία να φτάσει το ανθρώπινο γένος;

Απάντηση: Την ιδέα για μια κοινωνία ενωμένη με μοναδικό δεσμό την αρετή [...]

Ερώτηση: Ποια είναι η τελειότερη κυβέρνηση;

Απάντηση: Αυτή που θεμελιώνεται πάνω στην αρετή [...]

Ερώτηση: Σε ποιόν αιώνα θα προτιμούσατε να είχατε ζήσει, αν δεν ζούσατε στον παρόντα;

Απάντηση: Στον αιώνα των ελληνικών δημοκρατιών την εποχή της γένεσής τους⁵⁵.

Η εποχή της γένεσης των ελληνικών δημοκρατιών είναι βέβαια η εποχή που ακολούθησε τη δολοφονία του Ισπάρχου και την κατάλυση του τυρρανικού καθεστώτος των Αθηνών, την ευδαιμονία της οποίας οραματίζεται ο Αριστογείτων στον *Ιππία* και περιγράφει ο Κάλβος στο Απόσπασμα του άιτιλου ποιήματος. Όλα αυτά είναι, πιστεύω, αρκετά για να μας οδηγήσουν στη σκέψη ότι ο *Ιππίας* (όπως άλλωστε και το Απόσπασμα) αντανακλά στοιχεία από τις συζητήσεις του κύκλου των Καρμπονάρων, ο οποίος ως το 1816 στη Φλώρεντία δεν είχε ακόμα οργανωθεί⁵⁶. Ότι οι αρχαιότεμες τραγωδίες των νεοκλασικών δεν ήταν απλές αναπαραστάσεις γενικών ιδεών και συναισθημάτων αλλά εξεφράζαν και συγκεκριμένες συγγραφέρις-ενίοτε και γεγονότα-της εποχής των συγγραφέων τους, το δείχνουν οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν για το ανέβασμά τους. Ο *Αίας* του Φώσκολου, λ.χ., είχε κινήσει το γενικό ενδιαφέρον όχι τόσο για την καλλιτεχνική αξία όσο για τους υπαινιγμούς του εναντίον του αυτοκράτορα της Αυστρίας και άλλων σημαντικών προσώπων της εποχής⁵⁷ ο Πρώτος Βρούτος και ο Δεύτερος Βρούτος του Αλφιέρι αντιμετώπιζαν προβλήματα λογοκρισίας για τις πολιτικές ιδέες που περιείχαν⁵⁸. Με άλλα λόγια, ο *Ιππίας* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και καρμποναρική τραγωδία, αφού τα μέλη της τεκτονικής αυτής εταιρείας θα αναγνώριζαν εύκολα στις σκηνές του τις ιδέες και τα συναισθήματα από τα οποία διαπνέονταν.

6) Το σωζόμενο κείμενο του *Ιππία*, ο οποίος επρόκειτο να έχει πέντε πράξεις, περιλαμβάνει το «Σχέδιο της τραγωδίας» (που περιέχει την «Υπόθεση» και το σχέδιασμα των σκηνών όλων των πράξεων), και την σε πεζό ανάπτυξη των διαλόγων έως και τη δεύτερη σκηνή της τρίτης πράξης. Είναι φανερό ότι το τελευταίο στάδιο της σύνθεσης του έργου (έπειτα από τη συγγραφή των σε πεζό διαλόγων και του υπόλοιπου μέρους του) θα ήταν η στιχοποίηση των διαλόγων, την οποία ο Κάλβος είχε ως έναν βαθμό αρχίσει ήδη από το δεύτερο

53. Πρβλ. *Ιππία* (Vitti, ό.π., σ. 85) με Πορφύρη, ό.π., σ. 75.

54. Πρβλ. *Ιππία* (ό.π., σ. 85) με Πορφύρη, ό.π., σ. 98.

55. Πορφύρης, ό.π., σ. 17.

56. Πορφύρης, ό.π., σ. 64-65 και 73-74.

57. Βλ. Ζώρας, «Ανδρέας Κάλβος (1792-1869)», σ.69.

στάδιο, αφού, όπως σωστά παρατηρεί ο Ποντάνι, οι σε πεζό διάλογοι περιέχουν ενσωματωμένους αρκετούς εντεκασύλλαβους⁵⁹. Ήδη στον σχεδιασμό των πέντε πράξεων ο Κάλβος αρχίζει να υλοποιεί τις θεωρητικές αρχές του σημειώματος-δοκιμίου του, προσδιορίζοντας με ακρίβεια τα τρία βασικά στοιχεία κάθε σκηνής: τον γενικό σκοπό, τον ειδικό σκοπό και την οικονομία της. Η σε πεζό ανάπτυξη των διαλόγων αποτελεί την πρώτη μορφή της δραματικής αναλαρόστασης αυτών των στοιχείων. Το γεγονός ότι ο Κάλβος είχε ολοκληρώσει λεπτομερώς τον σχεδιασμό και είχε αναπτύξει κατά το μεγαλύτερο μέρος της την πρώτη μορφή των διαλόγων ενός έργου, το οποίο δεν έχουμε ολοκληρωμένο και το οποίο, αν είχαμε στην τελική του μορφή, θ' αποτελούσε τον πλέον ώριμο καρπό της έως τότε συγγραφικής του δραστηριότητας, δείχνει ότι η συγγραφή του δεν μπόρεσε να προχωρήσει πέρα από το σημείο στο οποίο μας το παραδίδει το σωζόμενο χειρόγραφο για την ακρίβεια δείχνει ότι η συγγραφή του θα πρέπει να διακόπηκε από κάποια πολύ σοβαρή αιτία, η οποία δεν επέτρεψε στον Κάλβο να το ολοκληρώσει αργότερα. Προσπαθώντας να προσδιορίσουμε, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, αυτή την αιτία, δεν θα βρούμε άλλη από την αφνίδια ανάγκη του Κάλβου να θέσει άμεσα την τέχνη του στην υπηρεσία της ελληνικής επανάστασης. Η συγγραφή του *Ιππία*, που θα πρέπει να άρχισε έπειτα από την επιστροφή του στη Φλωρεντία, θα πρέπει να διακόπηκε όταν ο Κάλβος, μαθαίνοντας ότι οι Έλληνες επαναστάτησαν επιτέλους, άρχισε να γράφει στα ελληνικά το ποίημα που μας σώθηκε ως απόσπασμα στον ίδιο κώδικα με τον *Ιππία*. Η απομάκρυνσή του από την Ιταλία και απορρόφησή του από τη σύνθεση των Ωδών, η οποία τον μετέτρεψε σε Έλληνα ποιητή, είχε ως αποτέλεσμα των οριστική εγκατάλειψη του *Ιππία*⁶⁰ και έθεσε τέλος στο όνειρο, το οποίο ο Κάλβος προσπαθούσε να πραγματοποιήσει στην Αγγλία και για το οποίο επέστρεψε στη Φλωρεντία: να κατακτήσει, όπως ο Φώσκολος, μια θέση στην ιταλική ποίηση, και μάλιστα σ' εκείνο το είδος της, το τραγικό, που έκανε ένδοξο τον Αλφιέρι.

58. Σχολιάζοντας τη χρήση μιας αντικειμενικής συστοιχίας στην *Κλεοπάτρα* του Αλφιέρι ένας Ιταλός μελετητής γράφει: «Είναι ένα έργο μάλλον αυτοβιογραφικό, στο οποίο ο Αντώνιος, θύμα του πάθους του για την Κλεοπάτρα, όμως γενναϊόφυχος τόσο όσο είναι κακοήθης τύραννος ο Αύγουστος, αποτελεί προβολή του ίδιου του ποιητή, ανέκταν να ελευθερωθεί από το πάθος του για μια Τορινέζα κυρία» (Vincenzo Placella, *Dall' Arcadia al Neoclassicismo*, Roma 1975, σ. 129).

59. Pontani, σ. 287-291.

60. Ο Μπενεντέτι αυτοκτόνησε λίγες μέρες μετά την απέλαση του Κάλβου (Πορφύρης, ό.π., σ. 101-104), οπότε θα ήταν πολύ δύσκολο για τον Κάλβο, που βρισκόταν στην Ελβετία, να βρει τον φάκελο που του είχε εμπιστευτεί.